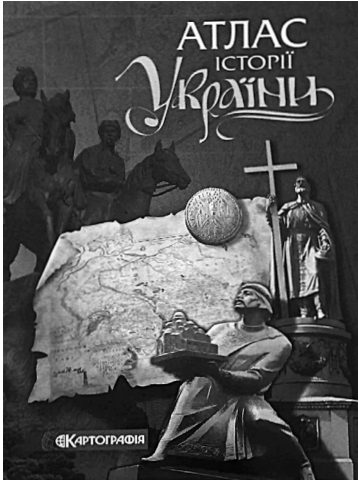

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

**Атлас історії України. –
К.: ДНВП «Картографія», 2012. – 152 с.**

Вихід у світ два роки тому «Атласу історії України» став визначною подією в науковому житті. Як зазначається в передмові, створення подібних видань не має глибоких традицій. Це означає, що підвалини вітчизняної історичної картографії закладаються саме зараз, а фахівці, котрі працюють над просторовою візуалізацією минулого нашої країни, виступають першопрохідцями у цій важливій справі. З огляду на такі обставини та враховуючи справді високу наукову й поліграфічну якість праці, усі її творці, і передусім упорядник – Д.Ісаєв, за-

слуговують на високу похвалу та широке визнання. Однак акцентування на перевагах і здобутках може прислужитися лише для морального заохочення авторів, популяризації їхньої праці серед цільової аудиторії. Більш цінна для справжнього науковця реакція – вдумлива конструктивна критика, ґрунтована на уважному вивченні, глибокому осмисленні запропонованого матеріалу.

У вступі до атласу зазначено, що це – науково-популярне видання, котре лише визначає контури майбутнього суто академічного проекту. Попри таку заувагу, як для науково-популярної публікації праця дещо заскладна, переобтяжена подробицями. Принаймні, вона більш серйозна, ніж, наприклад, «Історія України: Ілюстрований атлас» (видавництво «Інститут передових технологій», 2008 р.) того ж упорядника, а тому вимагає більш прискіпливого розгляду. Насиченість атласу покладає на його творця більшу відповідальність за точність і достовірність картографічних, фактологічних даних. Водночас оперування великим обсягом матеріалу вимагає особливої майстерності при komponуванні карт: поєднання інформативності та доступності, обрання вдалих просторових і часових рамок, акцентування уваги на найбільш значущих подіях минулого тощо. Щодо всього цього в нас є зауваження та пропозиції, які можуть бути врахованими при створенні анонсованого академічного видання.

За науковим рівнем нинішнє видання варто порівнювати не зі згаданим вище (2008 р.), а із серією шкільних атласів з історії України за 7–11-й («Інститут передових технологій») та за 7–8-й (ДНВП «Картографія») класи.

Д.Ісаєв – упорядник обох цих серій (самостійно – атласів «Картографії» та разом з О.Гісемом і О.Мартинюком – видання «ІПТ»). Усі вони відзначаються комплексним характером карт з акцентом на політичній та військовій історії, зручним маркуванням сучасного державного кордону України з одночасним збереженням уваги до процесів, що відбувалися навколо українських земель. Більшість карт рецензованого нами видання складено на основі матеріалів зазначених шкільних атласів, примітна риса яких – загалом висока якість.

«Атлас історії України» доповнено ввідними картами Центрально-Східної Європи та контекстними – ширших регіонів, зокрема Євразії й Середземномор'я. Щоправда, карти з широким міжнародним контекстом подій більшою мірою супроводжують лише ранні періоди історії України. З іншого боку, вадою розділів про давню й середньовічну історію є відсутність датувань періодів, яким присвячено мапи. Відзначимо також, що упорядник чомусь не подбав про зображення гірського рельєфу, який був присутній у шкільних атласах видання «ІПТ». Не завжди виправдане й послідовне застосування принципу комплексності карт: багато регіонів та періодів усе ж доцільніше було б винести в невеликі супровідні мапи, а не розчиняти на загальному тлі. Наприклад, упорядник відмовився від окремого картографування західноукраїнської специфіки (за винятком періоду діяльності національного руху під керівництвом ОУН, починаючи з 1941 р.), через що багато важливих місцевих подій узагалі не знайшли свого відображення. Порівняно зі шкільними атласами від «ІПТ» і ДНВП «Картографія», не зовсім зручною «новацією» став відхід від упорядкованості кольорів стрілок при позначенні походів (бойових дій) і територій основних в українській історії державних утворень. У шкільних атласах за 8-й клас російську сторону було послідовно представлено зеленим кольором, польську – синім, османсько-татарську – фіолетовим, а козацьку – червоним. Це зручно корелювалося з кольорами територіальної належності. Замість того, щоб використати цей досвід та уніфікувати його для всіх періодів до ХХ ст. включно, Д.Ісаєв вирішив порушити порядок. Приміром, російська територія залишилася зеленою, а от дії військ цієї країни в різні періоди позначено то фіолетовим, то червоним, то зеленим кольорами; польських військ – то зеленим, то фіолетовим, то помаранчевим. Доволі нерівномірно представлено схеми битв: вісім, присвячених козацькій добі, одна схема облоги Севастополя під час Кримської війни, і жодної – для інших періодів.

Порівняно зі шкільними атласами, у рецензованому виданні набагато більше уваги відведено доісторичному періоду. У передньому слові зазначається, що попри брак достовірних джерел, сучасні дослідники не можуть подолати спокусу змодельовати певні історичні обставини минулого. Не оминув такої спокуси і Д.Ісаєв, через що перші розділи його праці виглядають досить насиченими, але знайдеться немало охочих заперечити доречність зображення тих чи інших епізодів. В атласі доволі детально висвітлено близькосхідний контекст історії кіммерійців та скіфів; наочно показано важливі для нашого регіону давні війни та переселення, зокрема походи Зопіріона й Діофанта, маркоманські, «скіфські» (готські) війни й т.д. Усе це – нове для української історичної картографії та не має прецедентів у шкільних атласах.

У вибраний упорядником сміливий новаторський підхід не вписується поданий невиразно (с.30–31) аварський період (560-ті – 700-ті рр.). А між іншим, авари, як до того їоти й гуни, відіграли велику роль у втягуванні слов'ян в орбіту тодішньої міжнародної політики, зокрема у боротьбу з Візантією. Аварські війни кінця VI – початку VII ст. дали поштовх масовому слов'янському переселенню на Балкани. Було б справедливо присвятити їм окрему карту з Балканським півостровом та Анатолією – так, як це зроблено, наприклад, на с.25 («скіфські війни»). Найважливіший період історії Аварського каганату передував часу існування держави Кубрата, але в атласі останню показано на мапі, що відображає більш ранній період, ніж карта з Аварським каганатом. При цьому саме існування «Старої Великої Булгарії» є предметом наукових дискусій, про що у виданні нічого не сказано. На мапах цього ж періоду можна було б відобразити місії Кирила та Мефодія, християнізацію наших сусідів.

Карти періоду Русі виступають синтезом раніше розміщених у шкільних атласах за 7-й клас видавництва «ІПТ» та ДНВП «Картографія», при цьому Д.Ісаєв чомусь вирішив відмовитися від деталізації, притаманної шкільному атласу «Картографії» й повернувся до схеми атласу «ІПТ», наприклад до поєднання в одній мапі періодів князів Володимира та Ярослава (с.34). Оскільки треба було показати Руську державу «на повний зріст», карти виконано в малих масштабах, зате масштаби залежних від Русі земель просто вражають (с.33–34). Слід більш акуратно підходити до їх локалізації в Причорномор'ї та на Поволжі. Чи були печеніги й Волзька Булгарія хоч на мить залежними від Володимира Святославича? Навряд чи фахівці з цієї епохи погодяться, що походи князя стали аж настільки результативними. З іншого боку, власне походів на картах і не вистачає. Наприклад, немає останньої виправи русів на Візантію 1043 р., половецьких та міжусобних воєн. У контексті регіональної історії можна було б показати на с.40 воєнні експедиції з Румського султанату до Судака та Херсонеса на початку 1220-х рр.

Карта на с.46, яка охоплює ціле XV ст., занадто складна для сприйняття. Мапа періоду Люблінської унії (с.50) вийшла менш доступною, ніж у шкільному атласі ДНВП «Картографія» за 8-й клас, зокрема не так виразно показано розподіл українських земель Речі Посполитої на воєводства. Прикро, що на карті цієї країни початку XVII ст. «вплив» такий анахронізм, як Єдисан – проблема «невчасного» показу цієї та інших ногайських орд XVIII ст. в Північному Причорномор'ї існувала у шкільному атласі видання «ІПТ» і, здається, була остаточно вирішена в атласі за 8-й клас ДНВП «Картографія». Швидше за все, це просто недогляд упорядника, оскільки на всіх інших картах Єдисанська, Єдичкульська і Джамбуїлуцька орди з'являються, як і належить, у XVIII ст.

Позитивним моментом стало зміщення фокусу етнічної карти з Речі Посполитої (як у шкільному атласі ДНВП «Картографія») на територію сучасної України. Правда, для XVI–XVII ст. мапа етнічного розподілу може бути лише дуже приблизною. Також добре, що карта церковного (християнського) життя перероблена на карту віросповідань загалом (знайшлося місце ісламу та юдаїзму). Правда, за аналогією з етнічною мапою, можна було зосередитись не на Речі Посполитій, а на сучасній території України (принаймні, не випускати пояс земель від Закарпаття до Путивля й Рильська).

Загалом насичений подіями козацький період краще подано у шкільному атласі за 8-й клас ДНВП «Картографія», ніж у рецензованому виданні. Наприклад, краще хронологічно систематизовано легенду до карт. Усю історію козацтва до Б.Хмельницького (повстання, морські й сухопутні походи) тут відображено лише на двох мапах (с.56–57), через що вони виявилися занадто перевантаженими. Для порівняння: у шкільних атласах видання «ПТ» цій темі присвячено сім карт, а ДНВП «Картографія» – три. Також невиправдано, на наш погляд, упорядник повернувся до схеми зображення війн Б.Хмельницького на двох картах (як у шкільному атласі видання «ПТ»). Рішення представити ці події на чотирьох мапах (як у шкільному атласі ДНВП «Картографія») виглядає більш продуманим. У контексті науково-популярної публікації доволі солідно виглядали б загальна карта полкового устрою Гетьманщини (без бойових дій) та її місце на політичній карті Європи XVII ст. – так, як це зроблено у шкільному атласі ДНВП «Картографія». Те саме стосується історії та устрою лівобережної Гетьманщини, Запоріжжя та Слобожанщини у XVIII ст. На жаль, цього не бачимо. Усупереч заявленому пріоритету політичної та воєнної історії й на відміну від зазначених шкільних видань, в атласі не показано бойові дії важливих для історії регіону російсько-турецької війни 1768–1774 рр., яка фактично вирішила долю Кримського ханства, та під час поділів Речі Посполитої 1772–1795 рр. Між іншим, упродовж 1774–1783 рр. Крим був формально незалежним як від Османської, так і від Російської імперій, але цю віху історії півдня України ніяк не позначено на відповідній карті (с.71). Майже всю увагу зосереджено на козаках та гайдамаках.

На с.74–75 добре показано розвиток адміністративно-територіального устрою українських земель у складі Росії у XVIII ст. Можна було доповнити їх хоча б однією картою з адміністративно-територіальним розвитком українських територій у складі володінь Габсбургів. Наполеонівську війну в атласі показано на одній карті (с.80), а не на двох, як у шкільному виданні «ПТ» за 9-й клас. Можливо, це виправдано, оскільки основні події 1812 р. все ж відбувалися не в Україні, а на польських, білоруських та російських теренах. З іншого боку, українська історична картографія досі належним чином не оцінила значення кампанії 1809 р., наслідком якої було не лише тимчасове приєднання Тернопільщини до Росії, але й входження колишньої Нової Галичини з Холмщиною до Варшавського герцогства. Саме таким чином Забужжя пізніше опинилося у складі Царства Польського, що визначить його долю вже у XX ст. Повертаючись до кампанії 1812 р., зауважимо також, що в рецензованому атласі менш детально, ніж у шкільному виданні «ПТ» за 9-й клас, показано історію утворених у цей період українських військових формувань у складі російської армії.

На карті суспільно-політичних процесів першої половини XIX ст. (с.82) не показано повстання військових поселенців та селян, так само, як і заворушення після Кримської війни (наприклад, «Київська козаччина»). У легенді до карти пункт «заснування Філікі Етерія» в Одесі чомусь віднесено до рубрики «Українські національні рухи в західноукраїнських землях». У контексті революції 1848 р. в Галичині можна було показати на карті вимогу Головної руської ради щодо поділу краю на польську та українську частини. Мапа, присвячена

Кримській війні 1853–1856 рр. (с.86), є погіршеним варіантом зразка зі шкільного атласу видання «ІПТ»: менше підписів на карті оборони Севастополя, не показано дії загону М.Чайковського на боці османських військ. На с.88–89 кольорова гамма не дає зрозуміти, що Галичина й Наддніпрянщина – у складі різних держав. Ніде не показано моменту повернення у 1878 р. до складу Російської імперії частини Бессарабії з Ізмаїлом, втрачених у 1856 р. за підсумками Кримської війни. Також у контексті змін адміністративно-територіального устрою в ХІХ ст. можна було відтворити момент передачі Ростова й Таганрога зі складу Катеринославської губернії до Області Війська Донського в 1887 р.

Вступ до історії Першої світової війни доцільно розпочати з оглядової карти міжнародного контексту – територіальних претензій, військово-політичних альянсів. Порівняно зі шкільним атласом «ІПТ», бойові дії на українських землях показано не на двох, а вже на чотирьох мапах (с.94–95). Незначною вадю, на рівні технічної помилки, стало зображення ділянки фронту в Румунії 1915 р. – на той момент ця держава ще не встигла вступити у війну. На відміну від шкільного атласу, немає карти бойового шляху українських січових стрільців. Узагалі пріоритети у зображенні дій різних національних військових формувань періоду 1914–1920 рр. залишаються незрозумілими. Про відсутність показу дій УСС у Галичині (окрім битви на горі Маківка) ми вже зазначили. Нічого немає також про похід стрільців у Наддніпрянську Україну 1918 р. Натомість показано участь Чехословацького легіону у Зборівській битві періоду «наступу Керенського» в 1917 р. До того ж цю подію чомусь охарактеризовано як «народження чеських збройних сил» – насправді чехословацьких. Узагалі незрозуміло, чому увагу акцентовано саме на цьому національному формуванні, а не, наприклад, на польських, бойовий шлях яких упродовж Першої світової пролягав через Буковину, Галичину, Волинь, пізніше Наддніпрянщину. З іншого боку, Чехословацький легіон більш цікавий не боями в Галичині, а своєю подальшою роллю у громадянській війні в Росії. У 1917 р. його підрозділи перебували на території Волинської та Полтавської губерній, перш ніж вони відступили в Росію. При цьому чехословаки підтримали частини Тимчасового уряду в боях із більшовиками в Києві у жовтні 1917 р., але дотримувалися нейтралітету під час наступу військ М.Муравйова на столицю УНР узимку 1917–1918 рр. Навесні 1918 р. чехословацькі підрозділи вже разом із більшовиками намагалися стримувати просування в Україну австрійських та німецьких військ, зокрема відзначилися в бою з німцями під Бахмачем 8–13 березня. Звісно, науково-популярне видання не варто переобтяжувати такими нюансами, але тоді зайвим є й показ бойових дій підрозділу Ст.Булака-Балаховича в Білорусії 1920 р. (с.105).

На с.96 подано карту з ситуацією після підписання Берестейського миру, до якої в нас чимало зауважень. Почнемо з того, що правильніше говорити не про «російсько-німецький фронт», а про фронт Центральних держав проти Росії та Румунії, або ж про Східний фронт Першої світової війни. Далі, червоно-рожевий напівтон, треба розуміти, позначає російські території, які у серпні 1918 р. не перебували під контролем більшовиків, але й не належали до новоутворених національних держав – Польщі, України чи Грузії, зафарбованих по-іншому.

Ці дуже різні «російські території» (Центральна Білорусія, Крим, Дон, Кубань, Карська область, Батумська округа та ін.) невдало скомпоновано в одну групу, оскільки деякі з них декларували свою незалежність, а інші управлялися «крайовими» урядами; одні перебували під окупацією Центральних держав, а решта були сам-на-сам із більшовиками. Важливою проблемою цієї карти вважаємо неадекватний показ кордонів (територій поширення) нових держав і самоврядних територіальних утворень. У ситуації, коли прикордонні суперечки ледве врівноважувалися вимушеними, часто формальними, угодами про кордони й демаркаційні лінії, певною постійною величиною залишався фактичний контроль над територіями на певний момент. Звісно, у центрі уваги перебуває Україна, тож на карту фактичного контролю теренів буде не зайвим нанести й бажані для Києва кордони. Неточності помітні також на периферії мапи. На Кавказькому театрі бойових дій не показано ані відвоювання османськими військами Східної Анатолії, ані німецької та османської окупаційних зон улітку 1918 р. Сміливо можна показати контроль Грузії над Сочинською округою, який вона встановила у серпні того ж року. Зовсім невідповідною періоду Берестейського миру показано ситуацію на Балканах (ніяк не позначено контрольовані Центральними державами території Сербії, Албанії, Греції).

На с.98 в легенді не вказано, за яким принципом розподілено території, зафарбовані зеленим і рожевим кольорами. Незрозуміло, як відбиралися події мирного періоду існування Центральної Ради. На карті є виступ полку імені П.Полуботка, але немає всіх універсалів. Для того, щоб мати уявлення про те, скільки різних подій можна було показати у цей період, треба звернутися хоча б до шкільного атласу видавництва «Мапа» за 10-й клас, карти «Доба Центральної Ради (мирний період)». Достатньо показати найбільш значимі події, а також ті, які мали придатний для картографічної демонстрації територіальний вимір. Зокрема, українізацію підрозділів російської армії та переміщення українізованих частин в Україну, заколот більшовиків у Києві у жовтні 1917 р.

На с.100 у легенді фронтову лінію підписано як «межа просування німецько-австрійських і українських військ» – так, наче вояки УНР перебували в одних окопах із німцями та австрійцями у січні 1918 р. Навряд чи мався на увазі легіон УСС, оскільки дії цього формування в Наддніпрянській Україні 1918 р. ніяк не позначено. Узагалі на карті відсутні напрями просування німецько-австрійських та українських військ, за винятком рейду П.Болбочана на Крим і то – лише до Сімферополя, хоча полк імені К.Гордієнка дійшов до Бахчисарая. Нічого немає на мапі й про підняття українських прапорів кораблями Чорноморського флоту у Севастополі, а ця подія якраз і пов'язана з діями підрозділів П.Болбочана на півострові. Можна було відобразити також відступ російських/козацьких частин через Україну на Дон, що відіграло роль *casus belli* для першої радянсько-української війни; прибуття Сірожупанної та Синьожупанної дивізій до України тощо (але, звісно, у рамках науково-популярного видання ці нюанси можна й опустити як занадто обтяжливі). Поряд із демонстрацією спроб державотворення в Білорусії та Молдавії, відсутні натяки щодо аналогічних ініціатив на Кримському півострові. Молдавський Сфатул Церій несподівано виник на карті, датований аж січнем – червнем 1919 р. (с.102), хоча позначати його в Бессарабії має сенс лише

до грудня 1918 р. Можна було б залишити, як у шкільному атласі, маркування заявлених територій трьох найбільших радянських республік на території України: Донецько-Криворізької, Одеської, Таврійської. Проект земельного устрою УНР (від 6 березня 1918 р.) не був настільки реально значущим явищем, щоб відображати його на основній карті, яка до того ж більше стосується періоду Української Держави, коли від цієї адміністративно-територіальної реформи вже відмовилися. Було б доцільніше зробити окрему мапу меншого масштабу, де показати проект земельного поділу в кольорі (за зразком карт адміністративно-територіального устрою УСРР на с.108–109). Від цього наочність лише виграла б. Нічого немає про поразку Австро-Угорщини як передумову утворення Західноукраїнської Народної Республіки. Війну Польщі проти ЗУНР показано дуже схематично й поверхово, що стало одним із наслідків відмови від винесення західноукраїнського контексту в окрему карту. Між іншим, історія ЗУНР – це і бої за Львів, і спроби Антанти встановити демаркаційну лінію між поляками та українцями, і багато інших цікавих для картографування подій. Також у листопаді 1918 р., до завершення всіх локальних війн, було зарано говорити, куди ввійдуть периферійні до ЗУНР землі: Закарпаття, Буковина, Лемківщина, Пряшівщина.

Загалом, історія кордонів і територіальних претензій УНР та Української Держави варта винесення на окрему мапу поза контекстом бойових дій. Це й вимоги на переговорах у Брест-Литовську, і переговори України з БНР та РРФСР (1918 р.), і територіальні вимоги УНР та ЗУНР на Паризькій мирній конференції (1919 р.). Водночас, на відміну від шкільного атласу видання «ПТ», добре, що кожна карта, присвячена бойовим діям 1917–1920 рр., не маркується кордонами українських державних утворень (УНР, Українська Держава). Ці заявлені кордони не можна вважати сталою системою координат у бурхливих воєнно-революційних подіях – вони не були остаточно погодженими навіть у теорії. Правда, деяким незрозумілим натяком на західний кордон УНР у часи Директорії стала пунктирна лінія на с.102–104, що незмінно розділяє «власне Польщу» та «зону польської окупації» на сході.

На с.102 перша карта, присвячена добі Директорії, багрянє від операцій Червоної армії та її контролю над українськими територіями. Контрольований Директорією терен показано кольором лише станом на початок червня 1919 р., коли та являла собою нешироку смугу між польською й радянською окупаційними зонами. На нашу думку, у науково-популярному виданні варто акцентувати хоч на тимчасових, але все ж успіхах українських державних утворень. Чому б не зробити суцільно кольоровою територію, підконтрольну УНР станом на 22 січня 1919 р. (день об'єднання із ЗУНР), коли вона ще виглядала більш-менш солідно – так, як це показано у шкільному атласі видання «ПТ»? Така перспектива була б зручною також із погляду більш наочної демонстрації (в кольорі), що до більшовиків південні території України на короткий час встигли зайняти Антанта та Добровольча армія. Уже поверх даної кольорової фіксації можна малювати червоні стріли подальшого просування більшовицьких військ на південь. Ця ж карта демонструє дивні як на 1919 р. кордони Угорщини (із Закарпаттям, але без Трансильванії). Якщо показувати межі цієї країни до Тріанонського договору, то варто позначати рамки

територіального контролю угорських радянської республіки та/або королівства (з Трансильванією включно).

На с.103 знову незрозумілий пріоритет у кольоровому показі підконтрольних територій. Замість того, щоб фоном проявити найбільші успіхи походу українських армій на Київ та Одесу 30 серпня 1919 р., перевагу надано пізніший граничний межі просування денікінців на захід від Києва. У зазначений період (липень – жовтень 1919 р.) не лише Покуття, але й частина Закарпаття та Угорщини перебували під румунською окупацією.

Перший зимовий похід дуже складно показати вдало на одній карті, оскільки він проходив тилами як білих, так і червоних військ, а завершився з'єднанням із силами УНР, які вже були в оперативному підпорядкуванні польської армії у травні 1920 р. Можливо, варто було показати початок Зимового походу на с.104, а його завершення – уже на наступній карті. Лінія Керзона неправильно датується 8 грудня 1919 р., оскільки її традиційно плутають із лінією тимчасового східного кордону Польщі, запропонованою Верховною радою Антанти. На відміну від лінії Керзона, уперше оприлюдненої в ноті народному комісару закордонних справ більшовицької Росії Г.Чичеріну 11 липня 1920 р., лінія від 8 грудня 1919 р. стосувалася лише колишніх територій Російської імперії й не проходила теренами Галичині.

На с.105 не показано утворення Галицької СРР, замість цього бачимо лише прапор Галревкому в Тернополі. Для Другого зимового походу, мабуть, варто зробити окрему карту, адже він відбувся майже через рік після завершення фронтової війни в Україні. Це може бути окрема повноцінна мапа, присвячена антирадянській боротьбі після 1921 р. – із Другим зимовим походом та повстанським рухом (Холодний Яр, Н.Махно).

На с.108–109 добре показано еволюцію адміністративно-територіального устрою українських земель у 1920–1930-х рр. Однак акцент зроблено лише на двох державах – УСРР та Польщі. На жаль, Румунію й Чехословаччину показано фоновим сірим кольором. У розділі «Україна в 1922–1991 рр.» у довоєнний період бракує карти суспільно-політичного життя, що особливо актуально для зображення процесів, котрі відбувалися на західноукраїнських землях. Як наслідок, сама назва «ОУН» (аббревіатура без повної назви) з'являється лише на с.120 у контексті очікування цієї організацією на «часткову автономію під німецьким протекторатом». Карта на с.111 має некоректну назву – «Радянська модернізація України», адже на ній показано також економіку Західної України, що перебувала у складі Польщі. На с.112 бачимо не зовсім вдале поєднання демографічних та етнографічних даних. Наприклад, чисельність населення міст показано різним розміром синіх кіл. Водночас різнокольорові кола позначають наявність національних меншин у містах (сині кола маркують польську меншину). Крім того, кольори смуг штрихування районів проживання національних меншин зливаються, тому їх важко розрізнити. Дуже добре, що позначено національні райони УСРР, однак можна було доповнити й відповідними районами у Кримській АСРР, тим більше, що один із них був українським. Голодомор 1932–1933 рр. (с.114) показано винятково в межах УСРР. Такий підхід приховує ширші географічні масштаби трагедії (наприклад, на Кубані) та дає привід для різного роду навколоісторичних спекуляцій.

Карта «Рух опору» (с.121) надто перевантажена й важка для сприйняття. Діяльність ОУН і Т.Боровця правильніше характеризувати не як «український рух опору», поряд із радянським, а як «український національний рух»: по-перше, радянський опір в Україні теж можна назвати «українським» (але не «національним»), а по-друге – національний рух не завжди проявляв себе як «опір» у відносинах із німецькими окупантами. Темі УПА присвячено дві окремих карти, що не може не тішити на тлі браку уваги до історії Західної України в попередні періоди. Водночас у тексті трапляються штампи на зразок «14 жовтня – дата створення УПА». Подія – організація перших загонів УПА – «Поліська Січ» 28 червня 1941 р. – позначена прапорцем з аббревіатурою УНРА, яку Т.Боровець почав використовувати лише з 1943 р. Так і не сформована ГВО «УПА-Схід» позначена аж на Чернігівщині, хоча про певні організаційні ініціативи можна говорити максимум щодо Житомирщини. На другій карті про УПА (с.122) присутня загадкова фраза «сутички з польською Армією крайовою та польськими партизанами». Можливо, малося на увазі з АК та Військом польським і спецслужбами комуністичної Польщі, адже Армія крайова – це якраз і є польські партизани. Серед атакованих УПА містечок варто було б позначити й закерзонські. Узагалі, доцільно показати існування топоніма «Закерзоння». На с.122 зона проведення операції «Вісла» чомусь не тотожна тій, що на карті на с.124. Дублювати тему післявоєнної боротьби УПА на с.124 немає сенсу після мапи на с.122 – тут треба було показати обмін населенням між ПНР і УРСР, хоча б так, як у шкільному атласі видавництва «ІПТ».

Із політичних проблем незалежної України на с.130 або 132 можна було розкрити проблему статусу Криму в 1992–1998 рр., яскравіше позначити наявність кримськотатарського питання в автономії, показати ситуацію з розподілом колишнього Чорноморського флоту СРСР і перебуванням підрозділів ЧФ РФ в Україні. До речі, у контексті харківських угод 2010 р. зазначення конкретних бухт базування не має сенсу, адже флот – це не лише кораблі, а також розгалужена наземна інфраструктура, представлена на різних територіях Севастополя та кримської автономії. На с.135, якщо вже показано ГУАМ та плани диверсифікації постачання енергоносіїв, тоді карти не повинні «обрізати» Азербайджан. У контексті актуальних політичних дискусій, можливо, мапу етнічного складу населення на с.136 варто було б доповнити даними про російськомовні регіони? Замість конфесійної карти на с.141 краще подати ширше, релігійну, між іншим, вказати на ній мусульманські територіальні структури – Духовне управління мусульман України, Духовне управління мусульман Криму, Духовний центр мусульман Криму. На карті «Господарство» (с.142) не зайве позначити морські кордони нашої держави та межі українських нафтогазоносних ділянок у Чорному та Азовському морях.

У цій рецензії зібрано далеко не повний перелік питань, на які слід звернути увагу. Як уже зазначалося на початку, саме коректна та справедлива критика, а не заслужена похвала, указує на шляхи дальшого вдосконалення досягнутих результатів. Сподіваємося, що рівень наших зауважень до «Атласу історії України» буде достатнім, аби прислужитися розвитку вітчизняної історичної картографії.

М.В.Майоров (Київ)